

Тетяна МІНАЄВА, Андрій МІНАЄВ

ТРУДОВА ЗАЙНЯТИСТЬ ПОЛОНЕНИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ В АВСТРО-УГОРЩИНІ ТА НІМЕЧЧИНІ В 1914–1918 РОКАХ

Авторами було досліджено використання полонених військовослужбовців російської армії як трудового ресурсу в Центральних державах під час Першої світової війни. Проаналізовано втрати полоненими, яких зазнали сторони збройного конфлікту. Висвітлено процес організації місць масового утримання полонених та еволюцію правового підґрунтя для використання праці полонених в Австро-Угорщині та Німеччині. Розглянуто особливості створення та функціонування «робочих таборів» та «робітничих команд», зокрема, їхнє розміщення, комплектування, умови оплати праці, тривалість робочого дня, стосунки полонених з місцевим цивільним населенням тощо. Розкрито особливості становища полонених в залежності від сфери використання їхньої праці, у тому числі у цивільних та військових галузях господарства Центральних держав в умовах насування економічного колапсу.

Ключові слова: *Перша світова війна, Центральні держави, трудовий ресурс, військовополонені, полонені військовослужбовці російської армії, праця полонених, «робочі табори», «робітничі команди».*

Як відомо, Перша світова війна була збройним конфліктом, який суттєво відрізнявся від усіх попередніх масштабами військових дій, задіяними ресурсами та результатами. Перехід від професійної до масової армії викликав загальну мобілізацію чоловічого населення та, відповідно, комплектування військ з величезної кількості, якщо можна так висловитись, випадкових людей (селян, робітників, інтелігенції та ін.), для яких традиційні військові цінності, зокрема, військова честь та дисципліна були вкрай далекими від їхнього попереднього цивільного життя. Це у сукупності із появою нових засобів масового знищення собі подібних призвело до неочікувано великих втрат убитими, пораненими та взятими у полон обома воюючими блоками.

За різними підрахунками впродовж Першої світової війни із загального числа мобілізованих (більше 73 мільйонів осіб) в полон

потрапило від 6,6 до 8,4 мільйонів солдатів¹, причому орієнтовно 2,4 млн осіб з них склали військовослужбовці російської армії, які в основній своїй масі опинилися в таборах Центральних держав (Австро-Угорщини та Німеччини).² Власне, про їхнє використання як трудовий ресурс у вказаних країнах і піде мова нижче. При цьому видається доцільним зауважити, що прикметник «російські», який переважно використовується в тексті для більшої стислості на означення досліджуваних полонених, вказує не на їхню етнічну приналежність чи національну самоідентичність, а на те, що всі ці люди були підданими тодішньої Російської імперії. Отже, вислів «російські полонені» у даному історичному контексті є фактичним синонімом визначення «полонені військовослужбовці російської армії», винесеного у назву цієї розвідки. Принагідно, не зайвим буде зауважити, що принаймні від 200 до 500 тис. осіб з вказаної вище кількості полонених становили підросійські українці (хоча, звісно, лише певний відсоток із них усвідомлював себе в ті часи саме як українців).³

Оскільки значна частка чоловічого населення воюючих країн була мобілізована на фронт, в економіці поступово зростав дефіцит трудових ресурсів, який потрібно було хоча б частково компенсувати. Між тим, в розпорядженні воюючих блоків раптово опинився незапланований за своїми розмірами трудовий ресурс – полонені військовослужбовці російської армії, чисельність яких вже з перших місяців Великої війни в Німеччині та Австро-Угорщині почала вираховуватися спочатку десятками, а незабаром і сотнями тисяч осіб. З одного боку, їх потрібно було розмістити десь, організувати їхню охорону та матеріальне забезпечення, що означало додаткові бюджетні витрати, а з іншого боку, їх можна було використати для підтримки економіки шляхом залучення полонених до різноманітних видів робіт.

Така ідея щодо використання праці полонених не суперечила в своїй основі міжнародним угодам, підписаним під час т.зв. «конференції миру» в Гаазі в 1899 та 1907 р.⁴ Зокрема, у додатку до IV Конвенції про

---

¹ Kramer A. Prisoners in the First World War. *Prisoners in War* / Ed. by Sibyle Scheipers. New York: Oxford University Press, 2010. P. 76.

² Див. докл.: Мінаєва Т. До питання про втрати російської армії військовополоненими у роки Першої світової війни. *Історична панорама: Науковий збірник ЧНУ. Спеціальність «Історія»*. Чернівці, 2019. Вип.28-29. С. 26-42.

³ Див. докл.: Срібняк І. Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.). Київ, 1999. 296 с.

⁴ Див. докл.: Мінаєва Т., Мінаєв А. Нормативно-правовий статус військовополонених в Новий час (короткий історичний огляд). «*Z tarczą albo na tarczy*»: wojny w historii cywilizacji światowej. *Monografia zbiorowa*. Warszawa-Paryż, 2022. С. 179-184. URL: https://fshn.kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/kaf_vi/Monografia_2022_Z_TARCZ%C4%84_ALBO_NA_TARCZY.pdf (Дата звернення: 10.12.2023)

закони і звичаї війни на суходолі «Положення про закони і звичаї війни на суходолі» мова йшла про військовополонених, їх права та базові принципи поводження з ними. Ця конвенція, разом із іншими, прийнятими пізніше міжнародними правовими документами залишається діючою й донині.

З 56 статей полоненим присвячені 17 (4–20 статті). Зокрема, у статті 6 «Положення про закони і звичаї війни на суходолі» зазначено: *«Держава може використовувати працю військовополонених, за винятком офіцерів, відповідно до їхнього чину і здібностей. Завдання не повинні бути надмірними і не повинні бути пов'язані з військовими діями.*

Військовополоненим може надаватися право працювати на державній службі, на приватних осіб або особисто для себе.

Робота, виконана для держави, оплачується згідно з діючими ставками за таку саму роботу, виконану солдатами національної армії, або, якщо діючої ставки немає, то згідно зі ставкою, що відповідає виконаній роботі.

Якщо роботи виконуються для інших гілок державної влади чи для приватних осіб, то її умови визначаються в угоді з військовим керівництвом.

*Заробітна платня військовополонених використовується для поліпшення їхнього становища, а залишок виплачується їм при звільненні після вирахування витрат на їхнє утримання».*⁵ Отже, наведена у повному обсязі стаття дає досить чітке уявлення про те, якими юридичними підставами керувалися уряди Центральних держав, даючи дозвіл на масове використання праці захоплених у полон ворожих військовослужбовців.

Загальне положення щодо трудової зайнятості бранців в Німеччині було затверджено 17 жовтня 1914 р. Ним передбачалося залучення полонених до роботи на місцях (будівництво таборів та їх облаштування: зведення огорож, будівництво казарм, прибирання території, допомога на кухні, в лікарні та лазареті тощо, а також деякі земельні роботи в табірних околицях)⁶. Детальніша регламентація праці бранців пов'язана з розпорядженням німецького Военного міністерства від 15 січня 1915 р., яке

---

⁵ IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі. Гаага, 18 жовтня 1907 року. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text (дата звернення: 07.10.2023)

⁶ Doegen W. Kriegsgefangene Völker. Bd. I. Der Kriegsgefangenen Haltungen und Schicksal in Deutschland. Berlin: Verlag für Politik und Wirtschaft, 1921. S. 172-174.

доповнювалося наказами, які регулювали зайнятість полонених в окремих галузях німецького господарства⁷.

В Австро-Угорщині використання військовополонених на роботах регулювалося особливими постановами, які згодом були кодифіковані в спеціальному зібранні правил Військового міністерства від 1 березня 1916 р. У передмові до них зазначалося: «Ці правила мають за мету повне використання праці військовополонених для потреб народного господарства. Для досягнення цієї мети військовополонені відправляються на ті роботи, які найбільше необхідні та невідкладні в інтересах всієї держави»⁸. Таким чином, на законодавчому рівні утверджувалася необхідність максимального використання праці військовополонених, що стало вказівкою до дій на місцях.

У правилах прописувалися досить детальні умови поведження з бранцями. Наприклад, усі полонені один раз або двічі на тиждень повинні були пройти медичний огляд, при умисному чи недбалому нанесенні шкоди здоров'ю полоненого для роботодавця передбачалася цивільна та/або кримінальна відповідальність. Поводження з працюючими військовополоненими мало бути коректним, заборонялося застосовувати до них фізичне насилля. Роботодавець обов'язково мав дотримуватися усіх приписів щодо тривалості робочого дня, передбачених перерв та вихідних днів. Задля заохочення та компенсації за працю військовополоненому передбачалася грошова прибавка в сумі 15 геллерів на день. В цілому, правила передбачали, що «до військовополонених робітників застосовуються ... ті ж закони та приписи, які застосовуються до аналогічної праці на аналогічних місцях та при аналогічних умовах для вільнонайманих робітників»⁹.

На початку війни необхідність залучення військовополонених до робіт обґрунтовувалась положенням, що «великі маси молодих людей неможливо утримувати в порядку без тривалої і напруженої зайнятості. Робота вберігає від ексцесів, вона бажана й з санітарних

---

⁷ Див. докл.: Doegen W. Kriegsgefangene Völker. S. 174-189; Ленцен И. Использование труда русских военнопленных в Германии (1914-1918 гг.). *Вопросы истории*. 1998. № 4. С. 130-131.

⁸ Цит. за: Жданов Н. Русские военнопленные в мировой войне 1914-1918 гг. Ч. I, II, III. / под ред. А.А. Свечина и др. Москва: Военная типография Всеросглавштаба, 1920. С. 268.

⁹ Moritz V., Leidinger H. Zwischen Nutzen und Bedrohung. Die russischen Kriegsgefangenen in Österreich (1914-1921). Bonn: Bernard & Graefe Verlag, 2005. S. 88-89; Жданов Н. Русские военнопленные в мировой войне 1914-1918 гг. С. 269-271.

міркувань»¹⁰. Спочатку полонених залучали лише до сільськогосподарських робіт, які не вимагали фахової кваліфікації. Втім, вже з початку 1915 р. почала відчуватися нестача робочих рук практично в усіх галузях народного господарства. Цей брак було ліквідовано за рахунок військовополонених, з яких формували т.зв. «робітничі команди» – спеціальні групи бранців, для виконання тих чи інших робіт залежно від необхідності¹¹. «Робочі табори», в яких мали перебувати полонені, зазвичай, влаштовували в тих центрах, де планувалося широке залучення їхньої праці, а режим утримання там та їжа практично не відрізнялися від таких у «основних таборах»; єдина відмінність – в «робочих таборах» полонені лише ночували, а весь день проводили на різноманітних роботах¹². При цьому, у зв'язку з нездатністю підготувати наперед достатню кількість відповідних житлових приміщень для полонених, довелося відмовитися від початково визначеного поділу бранців на команди чисельністю в 1 тис. осіб, і вже на початку 1915 р. було дано дозвіл на розміщення маленьких команд по 50–100 осіб¹³. Інколи військовополонених відправляли і меншими групами, по осіб 20, але обов'язково під наглядом озброєної охорони¹⁴. Окрім того, якщо спочатку неодмінною вимогою було перебування сформованих команд (не менше 30 осіб) у нічний час у «робочих таборах», то вже до кінця року військовополонені (по кілька осіб), часто направлялись до селянських господарств без охорони, і нерідко залишалися там на ночівлю¹⁵. З часом практика направлення полонених по кілька осіб на сезонні сільськогосподарські роботи до заможних господарів-бауерів з ночівлею під відповідальність останніх стала досить поширеною.

Завдяки такій політиці урядам Німеччини та Австро-Угорщини вже з весни 1915 р. вдалося вирішити проблему перенаселення в таборах, оскільки більшість бранців, формально приписаних до того

---

¹⁰ Цит. за: Oltmer Jo. Unentbehrliche Arbeitskräfte. Kriegsgefangene in Deutschland 1914–1918. *Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkriegs* / Hrsg. von Jochen Oltmer [Krieg in der Geschichte]. Paderborn-München-Wien-Zürich: Ferdinand Schöningh, 2006. S. 74.

¹¹ Ленцен И. Использование труда русских военнопленных в Германии (1914–1918 гг.). С. 130.

¹² Обзор действий Чрезвычайной следственной комиссии с 29 апреля 1915 г. по 1 января 1916 г. Т. 1. Петроград: Сенатская типография, 1916. С. 202.

¹³ Oltmer Jo. Unentbehrliche Arbeitskräfte. S. 75-76.

¹⁴ Із листування Міністерства публічних робіт Австрії з Крайовим управлінням Буковини щодо використання праці російських військовополонених. *Буковина в роки Першої світової війни 1914–1918 рр. Документи / упорядкув., передмова, комент., пер. з нім. та рос. мов В.М. Ботушанського*. Чернівці: Технодрук, 2014. С. 103-104.

¹⁵ Oltmer Jo. Unentbehrliche Arbeitskräfte. S. 82-84.

чи іншого табору, фактично перебували за його межами незначними партіями на робочих місцях. Наприклад, до солдатського табору Нойберг в липні 1916 р. було приписано 13 тис. полонених, а присутніх було лише 2 тис. 650 осіб; до солдатського табору Мангейм приписано було 13 тис. бранців, а присутніми були 2 тис. 110; до солдатського табору Шнейдемюле приписано 53 тис. бранців, в наявності лише біля 2 тис. осіб¹⁶, у таборі Бергер-Дамм, розрахованому на 6 тис. полонених присутні 600–700 осіб, решта ж розіслані по робочих місцях, а загалом скрізь було присутніх 1/7-1/10 від загальної кількості приписаних до табору військовополонених¹⁷. І подібних свідчень існує чимало¹⁸. Дослідниками відзначено, що в Центральних державах уже в другій половині 1915 р. в середньому лише 30-40 % полонених перебувало в таборах, всі решта – за їх межами на різноманітних робочих місцях¹⁹.

Для раціональнішого використання праці бранців урядами Центральних держав проводилося опитування захоплених полонених щодо їх довоєнної професійної зайнятості. Наприклад, Пруське військове міністерство вже з лютого 1915 р. започаткувало створення спеціальної статистики, згідно з якою на кожного захопленого полоненого заводилася спеціальна картка з інформацією про його кваліфікацію та працездатність. У т.зв. «прохідних» або «карантинних» таборах (де полонені проходили дезінфекцію та отримували вакцинацію) солдатів опитували щодо їхньої професійної зайнятості до мобілізації у військо. Навчені шахтарі, слюсарі та інженери одразу ж направлялися на роботу на великі підприємства; селяни та чорнороби – на сільськогосподарські

---

¹⁶ Шуберская Е.М. Дневник командировки в Германию для осмотра русских военнопленных в июле-октябре 1916 года. Петроград: Государственная типография, 1917. С. 5-6, 17-19.

¹⁷ Бузников А.Н. Из германского плена. *Военнопленные врачи. Статьи*. Москва: Товарищество типографии А.И. Мамонтова, 1918. С. 32.

¹⁸ Див. напр.: Письма врача Г.Смирнова (из лагеря военнопленных в Германии г. Касель) гр. Екатерине Павловне Шереметевой (рожд. кн. Вяземской), 31 декабря 1915 г. – 18 апреля 1916 г. *РГИА (Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург)*. Ф. 1088. Оп. 2. Д. 158. Л. 10-11; Кардо-Сысоев К. *Воспоминания о плене. Военнопленные врачи*. Статьи. Москва: Товарищество типографии А.И. Мамонтова, 1918. С. 16; Кирш Ю. Под сапогом Вильгельма (Из записок рядового военнопленного № 4925). 1914-1918 гг. Москва-Ленинград: Госиздат, 1925. С. 59.

¹⁹ Moritz V., Leidinger H. Zwischen Nutzen und Bedrohung. S. 95; Oltmer Jo. *Kriegsgefangene in Europa 1914-1922. Enzyklopädie Migration in Europa. Vom 17. Jahrhundert bis zur Gegenwart* / Hrsg. von K.J. Bade, P.C. Emmer, L. Lucassen und Jo. Oltmer. Paderborn-München, 2007. S. 747.

угіддя, у шахти, на будівництво доріг тощо²⁰. Про «цілий штаб перекладачів, які відбирали з полонених спеціалістів-будівників відповідно до їхнього таланту й освіти» на відбудову Перемишльської фортеці та її околиць згадував і чеський письменник Ярослав Гашек устами свого всесвітньо відомого літературного персонажа Швейка²¹.

Загалом необхідність праці полонених досить швидко стала очевидною для урядових кіл. Вже в квітні 1915 р. Пруське військове міністерство переконувало місцеві органи, що використанню військовополонених на роботах будь-якого характеру потрібно сприяти будь-якими засобами²². Часто на місцях це розпорядження сприймалося аж надто буквально. Полонених примушували працювати до повного виснаження; нерідко під час виконання робіт траплялися й випадки каліцтва²³. Втім, положення про включення військовополонених в страхові системи Німеччини не було затверджено впродовж перших трьох років війни і остаточно його було відхилено 15 серпня 1917 р. Для того, аби уникнути можливого розголосу та засудження, згадане пруське міністерство наказувало затримувати відправку в Росію тих полонених, які отримали каліцтва на виробництві, а також приховувати їх від представників нейтральних делегацій, які впродовж війни періодично об'їжджали місця утримання полонених, вивчали умови їх утримання та стежили за відповідністю їх загальноприйнятим міжнародним нормам²⁴. Разом з тим, 24 серпня 1917 р. все ж було прийнято закон, згідно з яким полоненим, які отримали каліцтва під час виконання тих чи інших робіт, передбачалося надання певної допомоги. У комендатурах таборів зберігалися документи, які містили інформацію про те, хто і де отримав каліцтва²⁵.

В Дунайській монархії військовополонені також не підлягали страхуванню від нещасних випадків під час виконання робіт.

---

²⁰ Кириш Ю. Под сапогом Вильгельма. С. 42; Нагорная О.С. «Русский народ закончил на войне все классы и семинары»: военный плен Первой мировой как процесс обучения. *Новое литературное обозрение*. 2008. № 5. С. 202-204.

²¹ Гашек Я. Пригоди бравого вояка Швейка / пер. з чеської С. Масляк. Київ: Дніпро, 1990. С. 631.

²² Нагорная О.С. «Другой военный опыт»: российские военнопленные Первой мировой войны в Германии (1914-1922). Москва: Новый хронограф, 2010. С. 130-131.

²³ Див. напр.: Фишер Я. «Русские» военнопленные на словенской территории. *Последняя война Российской империи: Россия, мир накануне, в ходе и после Первой мировой войны по документам российских и зарубежных архивов*: материалы Междунауч. конф. 7-8 сентября 2004 / отв. ред. В.П. Козлов. Москва: Наука, 2006. С. 252-253.

²⁴ Нагорная О.С. «Другой военный опыт». С. 130.

²⁵ У справі відшкодування за каліцтва. *Шлях*. Зальцведель, 1919. Ч. 23 (21 травня). С. 4.

Водночас, 12 листопада 1916 р. австрійським Міністерством війни було видано наказ, відповідно до якого полонений, який дістав каліцтво на роботі, міг бути репатрійований на батьківщину²⁶. Втім, на практиці цей наказ не завжди виконувався.

Як уже згадувалося, обов'язковою умовою при залученні полонених до тих чи інших робіт мав бути медичний огляд, аби уникнути можливого інфекційного спалаху. Так, в Австро-Угорщині при використанні військовополонених на роботах обов'язковою умовою був медичний огляд у перший місяць роботи щотижня, а потім – кожні 14 днів. У 1917 р., коли масових випадків інфекційних захворювань не спостерігалось, медичний огляд проводився лише раз на місяць (це стосувалося невеликих партій полонених, до 100 осіб)²⁷. У Німеччині працюючі військовополонені також мали отримувати належний медичний огляд та нагляд при потребі²⁸. В інструкціях, які видавалися спеціальним офіцерам-наглядачам за полоненими на сільськогосподарських роботах, зазначалося, що житлові приміщення для працюючих бранців повинні утримуватися в чистоті, кімнати – гарно провітрюватися та освітлюватися. Полонені мали отримувати гарне харчування, але не краще, ніж місцеве населення. Одяг підлягав щотижневому пранню. Особлива увага контроль-офіцерів мала звертатися на стан здоров'я та харчування працюючих військовополонених²⁹. Обов'язковою вимогою була наявність у працюючих полонених вихідного дня³⁰.

Як свідчать архівні документи, у Центральних державах неодноразово зверталася увага на необхідність матеріального заохочення бранців до виконання робіт. Так, у листопаді 1917 р. в Австро-Угорщині було видано директиву, в якій висловлювалося переконання, що при використанні погодинно-преміальної системи оплати праці полонених можна отримати значно кращі результати.

---

²⁶ Из розпорядження МВС Австрії Крайовому управлінню Буковини щодо використання праці російських військовополонених. *Буковина в роки Першої світової війни 1914-1918 рр. Документи / упорядкув., передмова, комент., пер. з нім. та рос. мов В.М. Ботушанського*. Чернівці: Технодрук, 2014. С. 239.

²⁷ Moritz V., Leidinger H. Zwischen Nutzen und Bedrohung. S. 118.

²⁸ Doegen W. Kriegsgefangene Völker. S. 52-54.

²⁹ Doegen W. Kriegsgefangene Völker. S. 54-55.

³⁰ Befondere während des gegenwärtigen Krieges getroffene Vereinbarungen // Anlage zu: Zusammenstellung der Vereinbarungen zwischen Deutschland und den feindlichen Staaten über die beiderseitigen Kriegs- und Zivilgefangenen. *Verhandlungen des Reichstag. XIII Legislaturperiode. II Session. Band 320. Anlage zu den Stenografischen Berichten*. Nr. 508 bis 708. Von Seite 999 bis 1310. Berlin, 1914/1918. S. 7. URL: <http://daten.digital-sammlungen.de/~db/bsb00003424/images/index.html?fip=193.174.98.30&seite=642&pdfseite> x (дата звернення: 06.11.2023).

Працюючі полонені повинні були мати: 1) бездоганне у гігієнічному відношенні помешкання із необхідним опаленням та освітленням, із необхідною системою дезінфекції; 2) належне забезпечення продовольством; 3) належне медичне обслуговування; 4) забезпечення полонених одягом відбувалося за рахунок військової адміністрації або роботодавця, залежно від виду та складності виконуваних робіт. Також у директиві зазначалася необхідність вироблення заохочувальної ставки заробітної плати для працюючих бранців³¹.

В Німеччині наприкінці 1916 – на початку 1917 р. також з'явилися розпорядження з рекомендаціями щодо збільшення продуктивності праці бранців. Важелем для цього так само слугував не примус, а належне поведження, покращення умов утримання та харчування. Передбачалося преміювання за належне виконання роботи. Водночас, існували дисциплінарні покарання за відмову працювати. Передбачалося, що «за необґрунтованої відмови приступати до роботи полонені одразу ж ув'язнюються; крім того, вони на час відмови від роботи позбавлялися теплої їжі та, у випадку недостатньої ефективності цього, також мішка, набитого соломом та ковдри. Вони отримували лише воду та хліб як арештанти»³². Тобто, мав застосовуватися принцип «багата та пряника», і, потрібно відзначити, що він чудово спрацював.

Як уже згадувалося, впродовж 1915 р. в Центральних державах було сформовано основні принципи комплектування «робочих команд» з числа військовополонених. Так, в Австро-Угорщині в середньому групи формували у кількості 30–200 осіб, витрати на охорону бранців покладалися на їхнього роботодавця³³. Спеціальними правилами визначалася організація рухливих та постійних партій військовополонених. Мобільні партії перебували в підпорядкуванні особливого Інформаційного Бюро, яке направляло їх на сільськогосподарські роботи. Постійні партії були приписані до таборів. В них знаходилися полонені, залучені до громадських робіт або задіяні на промислових та гірничих підприємствах³⁴. В Німеччині діяв подібний підхід до формування робочих команд з військовополонених. На великі заводи, шахти, лісозаготівельну галузь направлялися команди по 100 та більше осіб у супроводі конвоїрів. До селянських господарств відправляли групи по 10–20 осіб з одним-двома

---

³¹ Директивное указание Министерства внутренних дел о порядке использования на работах военнопленных и о порядке их оплаты, 1917-1918 гг. *ДАЧО (Державний архів Чернівецької області)*. Ф. 3. Оп. 2. Д. 31800. Л. 1-2.

³² Oltmer Jo. Unentbehrliche Arbeitskräfte. S. 91-93.

³³ Moritz V., Leidinger H. Zwischen Nutzen und Bedrohung. S. 112.

³⁴ Жданов Н. Русские военнопленные в мировой войне 1914–1918 гг. С. 268-269.

конвоїрами, а інколи нагляд за військовополоненими покладався на старост населених пунктів, куди полонених направляли³⁵.

Для того, аби чітко знати, де і на якій роботі знаходиться той чи інший полонений, було організовано систему контролю у вигляді спеціальних реєстрів, куди заносилися усі необхідні дані із зазначенням сфери та місця зайнятості, переведення тощо. Такі списки складалися у трьох екземплярах: один для коменданта табору, до якого був приписаний полонений, другий для поліції місцевості, де був зайнятий бранець, третій залишався у супроводжуючих охоронців. Останні стежили, щоб полонені не мали при собі цивільного одягу та місцевої готівки (оплата проводилася спеціальними чеками, дійсними лише на території табору). Окрім того, охорона мала пильнувати, щоб не зав'язувалися близькі стосунки між бранцями та цивільними, та й взагалі повинна була мінімізувати контакти цивільного населення з військовополоненими³⁶.

Зрозуміло, що, повністю уникати контактів з місцевим населенням не вдавалося (такі контакти, попри все, були непоодинокими, регулярними і носили в т.ч. й сексуальний характер³⁷). Працюючі полонені постійно стикалися з цивільними, часто між ними зав'язувалися дружні стосунки. Роботодавці звикали до своїх робітників, що супроводжувалося послабленням умов утримання: їм виплачували невелику зарплату, на вихідні дозволяли без охорони відвідувати церкву, спілкуватися з німцями – колегами по роботі, а згодом й з іншими місцевими жителями³⁸. Один із колишніх полонених згадував: «Якщо раніше владі доводилося попереджати населення про недопустимість насилля над полоненими, то тепер, навпаки, розсилаються оголошення про необхідність триматися подалі від полонених, не розмовляти з ними, не годувати їх понад норму, прийняту в таборах тощо»³⁹.

Під кінець війни офіційну владу непокоїло «панібратське» ставлення до бранців на робочих місцях. Так, в директиві

---

³⁵ Гринштейн Б.И. В германском плену (1914–1920 гг.). *Вопросы истории*. 1975. № 9. С. 116.

³⁶ Orders for the Guard of the Prison Camp Working Camps. *McCarthy D.J. The Prisoner of War in Germany. The Care and Treatment of the Prisoner of War with a History of the Development of the Principle of Neutral Inspection and Control*. New York: Moffat, Yard and Company, 1918. P. 332-338.

³⁷ Див. докл.: Мінаєва Т. Сексуальне життя російських військовополонених у Німеччині й Австро-Угорщині в роки Першої світової війни. *Вісник Черкаського університету*. Серія : Історичні науки. 2019. № 2. С. 83-89.

³⁸ Ревин И.А. Крестьяне Могилевские: родословная семьи и история Тихого Дона. *Новый исторический вестник*. 2009. № 2 (20). С. 121.

³⁹ Шамурин Ю. Два года в германском плену. Москва: Образование, 1917. С. 31.

військового міністерства Австро-Угорщини була відображена стурбованість тим фактом, що деякі роботодавці дозволяли бранцям недалекої поїздки без супроводу охорони. Часто бранці отримували цивільний одяг від роботодавців, що унеможливлювало їхню ідентифікацію як полонених. У зв'язку з цим, у вересні 1917 р. міністерство внутрішніх справ видало розпорядження, за яким усі військовополонені-робітники повинні були їхати потягом у супроводі, їхній одяг мав вирізнятися білою смугою, обліковими номерами або, принаймні, головними уборами, а роботодавці мали бути попереджені, що за недотримання існуючих приписів вони позбавлятимуться робітників. Бранцям без супроводу заборонялося продавати проїзні квитки на станціях. У випадку поїздки бранців без охорони – полонених повинні були передавати залізничному посту або найближчому відділенню жандармерії.⁴⁰ Загалом же, умови утримання бранців та поводження з ними на робочих місцях суттєво варіювалися. На сільськогосподарських роботах практикувалося поблажливе, лояльне ставлення до бранців, на промислових підприємствах – жорстке і навіть жорстоке.

Тривалість робочого дня полонених була вкрай розмаїтою і коливалася від 8 до 20 годин залежно від сфери зайнятості. В цілому, середня тривалість робочого дня складала 12 годин (в Німеччині стільки працювали приблизно 48,8 % усіх бранців, в Австро-Угорщині – 59,0 %) ⁴¹.

Розмір платні за виконувані роботи дорівнював оплаті за таку ж роботу цивільному робітнику, однак через різні вирахування на руки полонений отримував меншу суму. В Німеччині існувала така система обрахунку: підприємець сплачував у скарбницю за робітника з числа полонених повністю як за свого цивільного працівника. З цих коштів казна видавала бранцю $\frac{1}{4}$ від загальної суми, а $\frac{3}{4}$ залишала собі в якості компенсації витрат на його утримання.⁴² Наприклад, за виконання земляних робіт при будівництві каналів розмір заробітної платні військовополоненого складав 40 пфенігів за 1 кубометр землі, з них 17–20 пфенігів сплачувалося за доставку бранців, 2–3 пфеніги – за їх охорону,

---

⁴⁰ Директивные указания Министерства внутренних дел в гор. Вене о порядке перевоза военнопленных по железной дороге, 19 октября 1917 г. *ДАЧО (Державний архів Чернівецької області)*. Ф. 3. Оп. 1. Д. 12868. Л. 1-2.

⁴¹ Moritz V., Leidinger H. Zwischen Nutzen und Bedrohung. S. 331.

⁴² По докладной записке уполномоченного Российского Общества Красного Креста В.В. Маркова императрице Александре Федоровне о положении дела по оказанию помощи военнопленным и о постановке военной цензуры, 1915 г. *РГИА (Российский государственный исторический архив, г. Санкт-Петербург)*. Ф. 1276. Оп. 11. Д. 1116. Л. 22.

4 пфеніги становили адміністративні виплати, решту отримував полонений⁴³. Крім того, роботодавці не завжди хотіли надавати бранцям детальну інформацію про їхній заробіток, що непокоїло офіційну владу, адже оплата за роботу була найкращим стимулом її виконувати. З огляду на це, восени 1916 р., для уникнення фінансових зловживань з боку деяких роботодавців, в Австро-Угорщині зокрема було видано розпорядження, за яким на всіх військовополонених мають заводитися облікові документи і щомісяця кожен бранець повинен отримувати інформацію про виплачені йому на руки кошти та записані на його особистий рахунок. За порушення цієї інструкції роботодавцям погрожували штрафними санкціями⁴⁴.

Загалом, середній розмір денної заробітної платні складав у Німеччині 30 пфенігів, в Австро-Угорщині – 31 геллер, що дорівнювало російським 15 копійок⁴⁵. В Австро-Угорщині, наприклад, таку оплату отримували 91,6 % працюючих полонених⁴⁶. Рівень оплати праці знайшов також відображення у звітах сестер милосердя. За їхніми даними, за виконувані роботи полонені отримували від 30 пфенігів (традиційна плата в галузі сільськогосподарських робіт). На заводах, фабриках, шахтах полонені отримували більшу оплату⁴⁷. Роботи на території табору не оплачувалися, натомість заохоченням до їх виконання могла бути покращена порція обіду⁴⁸. В цілому ж виплати на роботах виглядали

---

⁴³ Кокебаева Г.К. Военнопленные стран Антанты в лагерях Германии. URL: http://www.rusnauka.com/25_PNR_2012/Istoria/2_115941.doc.htm (дата звернення: 07.10.2023)

⁴⁴ Указания Военного Министерства о ведении учета заработков военнопленных, 1916 г. ДАЧО (Державний архів Чернівецької області). Ф. 3. Оп. 2. Д. 31604. Л. 1.

⁴⁵ Казем-Бек П. Поездка по Германии во время войны русской сестры милосердия. С прибавлением извлечения из отчета по осмотру лагерей военнопленных. Петроград: Сенатская типография, 1916. С. 75; Жданов Н. Русские военнопленные в мировой войне 1914-1918 гг. С. 76.

⁴⁶ Vinogradov S. Russian Prisoners-of-War in the Yugoslavian Regions of Austria-Hungary, Serbia and Montenegro, 1914-1918. *WWI and the XX Century. Acts of the International Conference of Historians*, Moscow, 24-26 May, 1994. Moscow, 1995. P. 191.

⁴⁷ Див. докл.: Шуберская Е.М. Дневник командировки в Германию для осмотра русских военнопленных в июле-октябре 1916 года. С. 13-15, 17; Отчет об осмотре делегацией, состоящей из представителя Датского Красного Креста, капитана Späth и представительницы Русского Красного Креста, сестры милосердия Е.А. Самсоновой, русских военнопленных, расположенных в районах: I, III, части IV, XVII и XX корпусов, а также в Саксонии. Составлен 1 декабря 1915 года. *Вестник Красного Креста*. 1916. № 5. С. 1533-1577; Отчет по осмотру лагерей военнопленных в Германии сестры милосердия П.А. Казем-Бек. Петроград: Государственная Типография, 1916. С. 1-46.

⁴⁸ Отчет об осмотре делегацией, состоящей из представителя Датского Красного Креста, капитана Späth и представительницы Русского Красного Креста, сестры милосердия Е.А. Самсоновой, русских военнопленных. С. 1571; Русские пленные в Австро-Венгрии (из докладов сестер милосердия Н.Г. Масленниковой, А.В. Романовой и кн. Н.Г. Яшвилль). *Вестник Красного Креста*. 1916. № 6. С. 2021.

так: у сільському господарстві – 16–30 пфенігів на день, в малій промисловості – 30–50 пфенігів на день, у великій промисловості – від 75 пфенігів до 1 марки на день⁴⁹.

Тут варто відзначити, що такий розрахунок середньої тривалості робочого дня та середнього розміру денного заробітку військовополонених був зафіксований у відповідних угодах між Російською імперією та Центральними державами. В останній період війни розмір односторонньої заробітної плати було підвищено в Росії до 25 коп., у Німеччині до 50 пфенігів (в Австро-Угорщині відповідно до 50 геллерів)⁵⁰.

Положення про зрівняння оплати праці військовополонених із заробітною платнею цивільного населення так і не було втілено в життя. В Німеччині, хоча й було видано відповідний наказ у квітні 1918 р. (№ 187 по IV округу), фактично все залишилося без змін, оскільки у тому ж наказі зазначалося, що із заробітку полонених мали вираховуватися всі витрати на їхнє утримання, одяг, лікарський нагляд, а також на утримання їх караульних, що в результаті залишало для бранців уже вказані 50 пфенігів⁵¹.

В Австро-Угорщині у квітні 1918 р. також було видано розпорядження, за яким російські військовополонені за умовами оплати праці прирівнювалися до цивільних робітників. Але й тут здійснювалися певні відрахування із заробітку на продукти харчування, якими забезпечував працюючих бранців роботодавець. Мінімальна заробітна плата встановлювалася в 1 крону за робочий день для російського військовополоненого, зайнятого в сільському господарстві та 2 крони за робочий день – в усіх інших галузях⁵². Крім того, щоб убезпечитися від можливої непокори з боку полонених, у розпорядженні, зміст якого мав бути доведений до останніх, зазначалося, що кожен, хто самовільно залишить робоче місце, щоб поїхати додому чи в табір, або відзначитися як

---

⁴⁹ McCarthy D.J. The Prisoner of War in Germany. The Care and Treatment of the Prisoner of War with a History of the Development of the Principle of Neutral Inspection and Control. New York: Moffat, Yard and Company, 1918. P. 166-168.

⁵⁰ Moritz V., Leidinger H. Zwischen Nutzen und Bedrohung. S. 187.

⁵¹ Жданов Н. Русские военнопленные в мировой войне 1914–1918 гг. С. 76-77.

⁵² Інструкції Міністерства сільського господарства о порядку использования на сельскохозяйственных работах русских военнопленных в период от заключения перемирия до их репатриации, 1918 г. ДАЧО (Державний архів Чернівецької області). Ф. 3. Оп. 2. Д. 32424. Л. 2-5.

незадоволений роботою чи непокірний, буде репатрійований в останню чергу⁵³.

Необхідно відзначити, що становище військовополонених різнилося від виду та місця виконуваних ними робіт, що проявилось у полярних відгуках про це у спогадах. Ось як згадував один із полонених: «Нашу партію відправили в тил воєнної позиції для роботи укріплень. Жили у цивільних жителів в будинках, годували погано, робота була важка.... Потім перевели на рубку лісу в інше місце, жили в сараях, бідували, голодували страшно, їли конячу падаль і викинену протухлу рибу. Від їжі падали, страждали діаресєю»⁵⁴. Інший полонений пригадував протилежні умови для працюючих бранців: «На станції Шуаралі залишили для ремонту залізничної колії... Видавали білизну, взуття.... Одяг міняли 2 рази на місяць. Проводили дезінфекцію. Кожної неділі мились у ванній, влаштованій у вагоні. Влітку працювали на добу 12 годин з відпочинком, а взимку 8 годин»⁵⁵. Разом із тим, практично всі, хто працював у сільських господарствах, відзначали майже повсюдно гарне ставлення з боку роботодавця та непогане харчування⁵⁶. Окрім того, хоча за правилами, якими регулювалася праця військовополонених, після закінчення сезону селяни мали відправляти їх назад у табори, втім, інколи бауери виявляли бажання деякого з робітників залишити у своєму господарстві і табірне керівництво часто задовольняло такі звернення⁵⁷.

В цілому, залучення до робіт за межами табору вважалося кращою долею, ніж перебування в самому таборі, де тримали надголодь. Часто військовополонені самі виявляли бажання йти на роботу, насамперед, у сільськогосподарській сектор, де, як уже згадувалося, і ставлення було кращим, і харчування ситнішим. До того ж, полонені у переважній своїй більшості як вихідці з сільських місцевостей Російської імперії, надавали перевагу саме праці в аграрному секторі як такій, що надавала їм можливість відчувати себе у звичному економічному та соціально-психологічному середовищі. Підтверджені кращого становища на сільськогосподарських

---

⁵³ Инструкции Министерства сельского хозяйства о порядке использования на сельскохозяйственных работах русских военнопленных в период от заключения перемирия до их репатриации. Л. 5-7.

⁵⁴ Цит. за: Колесниченко Е.Н. Типология мотивов рассказов военнопленных: к проблеме жанровой идентификации (по «Песковской летописи» Е.Д. Золотова). *Вестник Челябинского государственного педагогического университета*. 2009. Вып. 9. С. 242-243.

⁵⁵ Цит. за: Колесниченко Е.Н. Типология мотивов рассказов военнопленных. С. 243.

⁵⁶ Шаурун Ю. Два года в германском плену. С. 31.

⁵⁷ Ревин И.А. Крестьяне Могилевские. С. 121.

роботах немало. Полонені згадували, що коли їх почали відбирати на сільськогосподарські роботи, від бажаючих не було відбою.⁵⁸ При найменшому заохоченні військовополонені з бажанням виконували визначені роботи, адже, як пригадував один з полонених, «фунт хліба або чотирьохкопієчна пачка тютюну були для багатьох полонених цілим багатством, оскільки, нічого не заробляючи та не отримуючи коштів та посилок з дому (а таких у нас були тисячі), вони повільно та болісно помиралі від виснаження».⁵⁹ Навіть полонений французький санітар відзначав, що російські бранці першими виявляли охоту йти на роботи за межі табору, розраховуючи, передусім, на краще харчування⁶⁰.

Окрім виконання цивільних робіт, військовополонених залучали до праці, спрямованої на потреби оборони й війни в цілому, хоча це суперечило усім діючим міжнародним договорам та нормам довоєнного часу (див. ст. 6 «Положення про закони і звичаї війни на суходолі»). До початку Першої світової війни залучати до роботи можна було виключно рядових, та й то до робіт легких, в основному в межах табору, для підтримання їхнього фізичного здоров'я. Однак згодом, як вже відзначалося, полонені виявилися заручниками обставин військово-економічно доцільності: їх відправляли на військові заводи, на яких виготовляли патрони та кулючий дріт, примушували копати окопи, ремонтувати укріплення і т. ін.⁶¹. Мабуть, найважчим з усіх працюючих полонених було становище бранців, яких набирали в спеціальні «робочі батальйони» для роботи на фронті. Їх розміщували, де прийдеться (в конюшнях, сараях, напівзруйнованих будинках, землянках тощо), «стимулом» до роботи були побиття, робочий тиждень тривав без вихідних⁶². Полонені, які поверталися із фронтових робіт, мали жахливий вигляд. Один французький поет, що на початку 1916 р. був у таборі Мангейм, описав російських полонених, які повернулися з французького фронту: вони були виснажені, у лахмітті, скаржилися

---

⁵⁸ Кобець О. Записки полоненого. Пригоди і враження учасника Першої світової війни. Вид. 5. Київ: Глобус, 1993. С. 253; Моисеенко И. В плену у немцев. Москва: Типография Штаба Московского военного округа, 1916. С. 44-45.

⁵⁹ Левин К. Записки из плена. Изд. 3-е. Москва: Федерация, 1931. С. 61.

⁶⁰ Warnod A. Prisoner of War. With 60 Sketches by the Author / transl. by M. Jourdain. London: William Heinemann, 1916. P. 127.

⁶¹ Див. докл.: Наши военнопленные в Германии и Австро-Венгрии (По дополнительным сведениям). Петроград: Сенатская типография, 1917. С. 1-49; Федорченко С. Народ на войне / подготов. текста и вступ. статья Н.А. Трифонова. Москва: Советский писатель, 1990. С. 198, 202; Скромное героичество (из рядов французской армии). *Русские ведомости*. № 217 (21 сентября). 1916. С. 3.

⁶² Шамурин Ю. Два года в германском плену. С. 36-37.

на погане поводження, розповідали, що багато їхніх товаришів загинуло від французьких обстрілів⁶³.

В Німеччині для обходу Гаазьких постанов та можливого протесту з боку країн Антанти щодо залучення полонених до робіт військового характеру було видано указ із розмитим формулюванням: уникати робіт, «якщо їх військовий характер яскраво виражений»⁶⁴. Цим фактично знімалися будь-які обмеження на роботи, до яких могли залучатися бранці, що пояснювалося дуже просто: «Важливішою, ніж все міжнародне право, є тепер, коли нашому народу загрожує війна на «виснаження», необхідність самозбереження! Це означає, що на будь-яких роботах, які нам необхідні, ми використовуємо військовополонених»⁶⁵. Стимулом до заохочення виконувати ті чи інші види робіт пропонувалася грошова винагорода у розмірі 20–30 пфенігів. Світловий день мав використовуватися якомога повніше (навіть обід привозили на робочі місця, аби полонені не витрачали час на пересування до столових і назад)⁶⁶.

В Австро-Угорщині полонених також досить швидко почали залучали до робіт військового характеру. Так, вже в серпні 1915 р. було видано відповідний наказ, згідно з яким військовополонених передбачалося використовувати і на роботах військово-оборонного характеру. При цьому, в наказі наголошувалося: «Військовополонені спочатку запрошуються виконати такі [роботи] за винагороду. Щодо тих, хто не побажає добровільно відгукнутися на пропозицію, повинні бути використані всі засоби переконання, а у випадку їх недовісти – погрози з поясненням важких наслідків відмови. Найбільш вперті караються відповідним числом паличних ударів та підвішуванням до стовпа на термін, поки вони не погодяться працювати. Ті полонені, які своїм прикладом та усним впливом викличуть серед товаришів відкрите невдоволення або впертий пасивний опір, можуть бути розстріляні».⁶⁷ Останнє положення іноді застосовувалося на практиці. Наприклад, влітку 1915 р. одну тисячу російських бранців перевели в Тироль нібито для виконання сільськогосподарських робіт. На місці ж з'ясувалося,

---

⁶³ Dennett C. Prisoners of the Great War. Authoritative statement of conditions in the prison camps of Germany. Boston-New York: Houghton Mifflin Company, 1919. P. 205-206.

⁶⁴ Цит. за: Нагорная О.С. «Другой военный опыт». С. 131.

⁶⁵ Цит. за: Ленцен И. Использование труда русских военнопленных в Германии (1914–1918 гг.). С. 134.

⁶⁶ Ленцен И. Использование труда русских военнопленных в Германии (1914–1918 гг.). С. 134-135; Moritz V., Leidinger H. Zwischen Nutzen und Bedrohung. S. 116-118.

⁶⁷ Цит. за: Наши военнопленные в Германии и Австро-Венгрии. С. 8.

що їхнє завдання – риття окопів. Полонені відмовились працювати, за що їх було взято під арешт з триденним голодуванням. Після закінчення терміну арешту полоненим повідомили, що за відмову працювати їх буде розстріляно. Більшість бранців пристали на вимоги, але були й такі, що й надалі відмовлялися працювати. В якості покарання їх було розстріляно на очах у своїх товаришів⁶⁸. В цілому, існували різні способи примусу полонених до виконання тих чи інших робіт. Наприклад, непоодинокими були випадки, коли бранці відмовлялися їхати на фронтові роботи або на військові заводи. Примусом виступали різні способи: побиття, арешт тощо, аж, як уже згадувалося, до розстрілу окремих бранців⁶⁹. Майже завжди змучені голодом, побиттями, залякуваннями полонені погоджувалися виконувати роботи. Іноді, для того аби полонені не спробували втекти до союзних або своїх військ, їх передоляли у німецьку форму і т. ін. В результаті, багато бранців було вбито під перехресним вогнем на передових позиціях⁷⁰.

Варто також відзначити, що використання полонених на фронтових роботах носило не поодинокий, а масовий характер. Так, за певними даними, в Австро-Угорщині майже 0,5 млн. було зайнято на фронтових роботах поблизу італійського фронту. Їх змушували там зводити укріплення, рити окопи, будувати залізничні шляхи та прокладати дороги в зоні бойових дій⁷¹. Навіть після укладення мирного договору між Росією та країнами Четверного союзу російських військовополонених продовжували використовувати в зоні бойових дій аж до завершення Першої світової війни⁷². Використання полонених на роботах, безпосередньо пов'язаних із воєнними діями, підривало міжнародно-правову базу про захист прав полонених в умовах тотального військового конфлікту, де все підпорядковувалося єдиній меті – досягнення перемоги за будь-яку ціну.

Для виснаженого воєнним тягарем господарства Центральних держав праця російських військовополонених в роки Першої світової війни відігравала важливу роль, оскільки це дозволило хоча б частково компенсувати наявну нестачу робочої сили.

---

⁶⁸ О расстреле русских пленных. *Летопись войны*. 1916. № 87. С. 1400.

⁶⁹ Moritz V., Leidinger H. Zwischen Nutzen und Bedrohung. S. 125-126; Dennett C. Prisoners of the Great War. P. 209-210.

⁷⁰ Наши военнопленные в Германии и Австро-Венгрии. С. 11-40.

⁷¹ Sergeev E. Russian Prisoners of World War I at the Austro-Italian Front in 1915-1917. *WWI and the XX Century*. Acts of the International Conference of Historians, Moscow, 24–26 May, 1994. Moscow, 1995. P. 187.

⁷² Ленцен И. Использование труда русских военнопленных в Германии (1914–1918 гг.). С. 136.

Підтвердження цього знаходимо, наприклад, у спогадах німецького генерала Е. Людендорфа, який відзначав, що «для всієї нашої економіки військовополонені значили надзвичайно багато; без великої кількості росіян, захоплених на Східному фронті, німецька економіка не могла б належним чином функціонувати»⁷³. Така висока оцінка німецьким полководцем праці російських бранців ще раз доводить наскільки вагомим внеском в економіку Центральних держав була їхня робота.

Укладення Брест-Литовської угоди мало що змінило у становищі російських військовополонених. Вони і надалі перебували під владою країни, яка захопила їх у полон. Це, наприклад, відображено у квітневому розпорядженні Австро-Угорщини, де у першому ж пункті зазначалося, що «після укладення перемир'я з Росією та Україною .... (полонені – Т.М.) ще не повинні розглядатися як вільні, оскільки Гаазька конвенція вимагає не звільнення військовополонених при укладенні миру, а лише їх якнайшвидшої репатріації»⁷⁴. Тому військовополонені й надалі працювали у різних галузях економіки Німеччини та Австро-Угорщини. При цьому, як свідчать архівні матеріали, продовольче забезпечення полонених безпосередньо залежало від їхньої участі або не участі у відповідних роботах⁷⁵. Необхідність робочих рук російських бранців для збору врожаю в цих країнах була дуже великою. Комендатури таборів засипалися проханнями надати працівників для сільсько-господарських робіт⁷⁶. За окремими даними, в 1917 та 1918 р. загалом 900 тис. російських військовополонених в Німеччині та більше 1 млн. в Австро-Угорщині були залучені до збору врожаю⁷⁷.

Водночас, після підписання Брестського миру господарі, в яких працювали військовополонені, висловлювались категорично проти послаблень для російських бранців, побоюючись зниження їх

---

⁷³ Ludendorff E. Meine Kriegserinnerungen 1914-1918. Berlin: Ernst Siegfried Mittler und Sohn, 1921. S. 92.

⁷⁴ Инструкции Министерства сельского хозяйства о порядке использования на сельскохозяйственных работах русских военнопленных в период от заключения перемирия до их репатриации. Л. 2.

⁷⁵ Директивные указания краевого управления Буковины за 1918 г. ДАЧО (Державний архів Чернівецької області). Ф. 4. Оп. 1. Д. 2191. Л. 111.

⁷⁶ Директивные указания Военного министерства за 1918 г. ДАЧО (Державний архів Чернівецької області). Ф. 7. Оп. 1. Д. 446. Л. 33-33-об.; Oltmer Jo. Repatriierungspolitik im Spannungsfeld von Antibolschewismus, Asylgewährung und Arbeitsmarktentwicklung. Kriegsgefangene in Deutschland 1918-1922. *Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkriegs* / Hrsg. von Jochen Oltmer [Krieg in der Geschichte]. Paderborn-München-Wien-Zürich: Ferdinand Schöningh, 2006. S. 276-284.

⁷⁷ Davis G.H. Prisoners of War in Twentieth-Century War Economies. *Journal of Contemporary History*. 1977. Vol. 12. No. 4 (Oct.). P. 628.

працездатності і просили не повідомляти полоненим зміст угод, щоб не витратити коштів на покращення умов їхнього утримання та підвищення рівня оплати праці⁷⁸.

Таким чином, в умовах тотальної мобілізації воюючими блоками всіх наявних (в т.ч. трудових) ресурсів в роки Першої світової війни вперше було в повному обсязі реалізовано можливість використання праці полонених. Протягом 1915–1918 рр. до виконання різноманітних робіт було залучено в Німеччині 90 %, в Австро-Угорщині – 95 % всіх наявних російських бранців⁷⁹.

У цьому відношенні цікавими видаються відомості Центрального Юридичного Опитувального Бюро при Центрополонбіжі, отримані в 1918 р. при опитуванні перших 20 тис. росіян, які повернулися з австрійського та німецького полону. Так, співвідношення між видами цивільних робіт в Німеччині та Австро-Угорщині, які виконували російські військовополонені, виглядало наступним чином:

сільськогосподарські роботи – 25,6 % та 21,7 % відповідно;
залізничні – 17,2 та 11,6 %;
лісові роботи – 16,9 % та 11,0 %;
рудники та копальні – 11,8 % та 15,5 %;
фабрики та заводи – 8,0 % та 10,7 %;
дорожні роботи – 6,6 % та 10,3 %;
інші роботи – 13,9 % та 19,2 %⁸⁰.

За даними Генерального штабу Німеччини, станом на кінець 1917 р. із 1 млн. 200 тис. російських полонених 650 тис. (54 %) були задіяні у сільському господарстві та лісництві, 230 тис. (19 %) – в індустрії, 205 тис. (17 %) – на підприємствах окупованих територій та прифронтової зони. Решта 115 тис. (10%) становили офіцери та непрацездатні солдати⁸¹. В результаті отримуємо ті ж 90 % працюючих російських військовополонених в Німеччині. При цьому необхідно зауважити, що самі роботодавці відзначали, що в сільськогосподарському секторі найбільш цінними робітниками були російські бранці⁸². Для прикладу, у вересні 1917 р. в сільському

---

⁷⁸ Нагорная О.С. «Другой военный опыт». С. 138-139.

⁷⁹ Moritz V., Leidinger H. Zwischen Nutzen und Bedrohung. S. 331; Жданов Н. Русские военнопленные в мировой войне 1914-1918 гг. С. 75.

⁸⁰ Жданов Н. Русские военнопленные в мировой войне 1914-1918 гг. С. 73-75. Ймовірно наведені цифри були недалекою від істини, оскільки подібні ж відомості наводилися пізніше іншими дослідниками (див. напр.: Moritz V., Leidinger H. Zwischen Nutzen und Bedrohung. S. 331)

⁸¹ Нагорная О.С. «Другой военный опыт». С. 129.

⁸² McCarthy D.J. The Prisoner of War in Germany. P. 166-168.

господарстві Німеччини було зайнято 856 062 бранці, з яких $\frac{3}{4}$ склали російські військовополонені⁸³.

Отже, впродовж Першої світової війни переважна більшість полонених військовослужбовців російської армії залучалася до різних галузей економіки Німеччини та Австро-Угорщини. Повна переорієнтація господарства на військові потреби змусила уряди виходити з нових принципів організації економічного життя. В результаті інтенсивного використання праці полонених Центральним державам вдалося вирішити кілька вкрай важливих задач: по-перше, виконувана полоненими робота дозволила значною мірою відшкодувати витрати на їхнє утримання; по-друге, використання полонених як важливого трудового ресурсу дало можливість певною мірою компенсувати нестачу власних робочих рук та стабілізувати економіку воєнного часу.

---

⁸³ Oltmer Jo. Migration und Politik in der Weimarer Republik. Göttingen: Vandenhoeck&Ruprecht, 2005. S. 273-274.